

BENCsik PÉTER*

„Totális” hétköznapiak

Apor Péter: *A hétköznapi hatalom. Politikai nyelv, szaktudás, társadalmi cselekvés*. Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2022. 186 oldal [Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések]

Apor Péter a történész középgeneráció ismert, nemzetközileg jól beágyazott kutatója. Doktori tanulmányait Firenzében végezte, majd az Exeteri Egyetemen dolgozott. Hazai felsőoktatási intézmények mellett Londonban is oktatott, jelenleg a Bölcsészettudományi Kutatóintézet tudományos főmunkatársa Budapesten. Több mint tizenöt éve vesz részt nemzetközi kutatási projektekben Kelet-Közép-Európa országainak 20. századi történelmével kapcsolatban, elsősorban az 1945 utáni államszocialista korszakról. Legújabb kötete szintén ebbe a sorba tartozik, hiszen a fűlszöveg szerint „azt vizsgálja, hogyan lesznek a hétköznapi élet egyes területei az uralom, az elnyomás és az egyenlőtlenségek fenntartásának forrásaivá. Tágabb európai összefüggésrendszerbe helyezve bevezet [...] az 1945 utáni szovjet típusú hatalomgyakorlás kérdéseibe”.

A kötet azonban nem monográfia vagy kismonográfia, habár első ránézésre annak tűnhet. Valójában olyan tematikus, válogatott tanulmánykötetről van szó, amelynek fejezeteit a szerző korábban már publikálta – habár nem világos, hogy ez az összes fejezetre igaz-e, vagy vannak kifejezetten a könyvben elsőként megjelent írások is. Mindenesetre a szerző nem jelzi egyértelműen, hogy mely tanulmányok és hol jelentek meg korábban. Erre csak indirekt módon utal az előszóban, ahol jelzi, hogy több fejezet a 2000-es évek közepén készült – az egyik tanulmánnyal magam is találkoztam az *Aetas* folyóirat szerkesztőjeként 2009-ben. Néhány esetben az internetes hivatkozásoknál az utolsó megtekintés dátuma ugyancsak egy évtizeddel korábbi keletkezésre utal. (Például: 48., 160.) Monografikus jellegről már csak azért sem beszélhetünk, mert az egyes fejezetek eltérő merítésűek: bár zömmel széles körű nemzetközi összehasonlításokról van szó (a második fejezet esetében ráadásul nem is csak kelet-közép-európai, hanem összeurópai jelleggel), ugyanakkor az iskolaügyről szóló fejezetek helytörténeti jellegűek. Emellett

* A szerző történész, a Szegedi Tudományegyetem Jelenkortörténeti Tanszékének munkatársa. E-mail: bencsikp@yahoo.com

a hétköznapi élet rendkívül színes, sokrétű problémáinak korántsem a teljességét tárgyalja a kötet. Ugyanakkor Apor Péter a hétköznapi élet történetiségének újszerű és rendkívül figyelemre méltó megközelítését adja, amely további kutatásokat fog inspirálni.

Ha van a kötetben újonnan írt fejezet, az talán a legelső, amely a téma – vagyis a hétköznapi élet és a hatalom közötti összefüggések – elméleti és módszertani kérdéseit boncolgatja. Apor nézete szerint a hétköznapi élet vizsgálata 1989 után gyorsan a történeti kutatások meghatározó területe lett, mégpedig azért, mert a levéltárak megnyitása után kiderült, hogy az őrzött iratok „alig-alig alkalmasak a korabeli társadalmi valóság hiteles ábrázolására”, mivel ideologikusak, hamisak, megtévesztők; „az ilyen jellegű források alapján megírt társadalomtörténet [...] végső soron csupán reprodukálja a diktatúra hatalmi nyelvét”. (16–17.) Noha ez a veszély valóban fennáll, több történész igazolta már, hogy a rendkívül problémás állambiztonsági iratokból is lehet hiteles képet nyerni társadalmi kérdésekről.¹ Sok társadalomkutató ennek ellenére az antropológiai, néprajzi, illetve az *oral history* forrásokhoz fordult, hogy feltárja a szocialista társadalmak „hitelesebb”, „való-dibb” képét, és sokan úgy vélték, ráleltek „az ártatlanság hatalomtól érintetlen szigetére” is. (34.) Más történészek – köztük a totalitarizmuselmélet hívei – szerint viszont a pártállami rendszerek mélyen beavatkoztak az emberek hétköznapijaiba. Apor Péter szkeptikusan viszonyul mindkét attitűdhöz, és Foucault nyomán amellett érvel, hogy „a hatalom valójában a társadalom mélyéről, »alulról eredk«”. (40.) Konkrétan oly módon, hogy a társadalom különféle kiscsoportjain belüli küzdelmek alakítják ki az egymás életébe való beleszólás lehetőségét, s az így kialakult hierarchiákat a hatalom fel- és kihasználja saját uralmának biztosítására. Ennek vizsgálata leginkább mikrotörténeti jelleggel lehetséges.

A második fejezet érzésem szerint kilóg a kötet tematikájából. A jövő tervezésével kapcsolatos fejtegetések nem tartoznak a hétköznapi élet témájához, még akkor sem, ha ezek a tervek – vagy inkább azok megvalósulása – befolyást gyakorolnak a mindennapokra. A jövőre vonatkozó nagyívű elgondolások, tervezések természetesen a (hideg)háború utáni rendszerváltó fordulatokhoz kapcsolódnak, így a fejezet – sajátos módon fordított kronológiai sorrendben – elsősorban az 1989, 1945 és 1918 utáni elképzeléseket tárgyalja. Apor véleménye szerint a „jövő megtervezése [...] széles körű hatalomgyakorlási módokat hozott létre”, amivel a társadalom minden szegmensét erőteljesen befolyásolta. (50.) E fejezet – kivételesen – a nyugat-európai fejleményeket is tárgyalja, sőt, Európán kívülre szintén kitekint. Jól látható mindebből, hogy a hosszú távú tervek nemcsak a keleti blokk államainak sajátosságai voltak, hanem világszerte jelentős volt a „jövőtudományok” hatása. A tervezés természetesen nem korlátozódott a gazdasági szférára,

¹ Ennek módszertani háttéréről lásd Farkas Gyöngyi: Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai. *Aetas*, 2006/4. 146–170.

hanem demográfiai, szociális és más területekre is kiterjedt. Apor Péter bevezetője szerint a fejezet „amellett is érvel, hogy a szocialista rendszerek tanulmányozását 1945 és 1989 közé szorító kronologikus kereteket érdemes fellazítani”. (10.) Ezzel ugyan teljes mértékben egyetérték, de magából a tanulmányból szerintem nehéz erre a következtetésre jutni – hacsak nem a tervezést tekintjük a szocialista rendszerek fő sajátosságának.

A következő fejezet a II. világháború utáni másfél évtized kelet-közép-európai romapolitikájának összehasonlító elemzésére vállalkozik, de kitekint a háború alatti előzményekre is. Apor kiválóan alkalmazza az összehasonlító módszert, és valóban a térség szinte összes államából hoz fel adatokat (kivéve az NDK-t, ahol a romák száma elenyésző volt). A tanulmány talán legfontosabb mondata szerint 1945 és 1961 között a „romákkal kapcsolatos tudás hatalmi igényekből született meg, és különböző hatósági intézkedéseket igazolt”. (67.) Plasztikusan alátámasztja a szerző, hogy az 1945 előtti évek diszkriminációs politikája lényegében folytatódott a kommunista pártok hatalomátvételét követően is. A kényszermosdatás és -fertőtlenítés gyakorlata az 1950-es években közvetlenül párhuzamba állítható a cári Oroszországból Amerikába kivándorló zsidósággal szemben alkalmazott kényszerfürdetéssel, amely a Német Császárság határállomásain zajlott. E művelet lebonyolítása rendkívül hasonlított a későbbi koncentrációs és haláltáborokban alkalmazott tetőtlenítésre, az elgázosítás előtti fürdetés hazugságára, így nem véletlen, hogy elszenvedőiben már 1914 előtt felmerült, hogy meg akarják őket gyilkolni.² E gyakorlat folytatása a holokauszt után egészen megdöbbentő. Apor állást foglal abban a kérdésben, ami megosztja a cigány holokauszt kutatóit: szerinte ez a népiertés Kelet-Közép-Európában „nem egyértelműen fajelméleti alapon szerveződött meg”.³ (77.) E fejezet tehát a hatalom és a hétköznapi élet kapcsolatát egy etnikai kisebbség életén keresztül mutatja be. Konklúziója aligha lepi meg a pártállami rendszereket ismerőket: „A gyakorlati lépésekből az állam polgárai ki vannak zárva, a párt által feltárt problémákat a párt képes orvosolni.” A párt megoldása pedig – a marxista ideológia fényében ismét nem meglepően – „a fizikai munka szocialista világába való bevonás” lett volna, méghozzá „a romák akaratától függetlenül, akár annak ellenében” is. (83.)

A következő két fejezet egységet alkot, a szombathelyi iskolaügy és oktatás 1945 és 1972 közötti, majd az 1973 és az ezredforduló közötti kérdéseit tárgyalják. Az eddigi elemzésekkel szemben itt jelentős mértékben levéltári alap kutatásokra

² Pollack, Martin: *Az amerikai császár. A nagy galíciai kivándorlás*. Budapest: L'Harmattan, 2019. 249–258.

³ Lényegében egyetért ezzel a témát hosszabb ideig kutató Karsai László: A cigány holokausztól a porajmosig, a legújabb szakirodalom tükrében. In: Landauer Attila (szerk.): *The Roma Holocaust in Eastern Europe I. Hungary and Romania / A roma holokauszt Kelet-Európában I. Magyarország és Románia*. Budapest: „Eötvös József” Cigány–Magyar Pedagógiai Társaság, 2019. 59–79.

épít a szerző. Eredményei nem térnek el a Rákosi-, majd a Kádár-rendszer oktatáspolitikáját országos keretben feldolgozó szerzők megállapításaitól.⁴ Végigkövethetjük az iskolák újjáépítésének és újraindításának, államosításának, ideológiai indoktrinálásának, a tananyagok revíziójának krónikáját, csakúgy, mint az 1956-os forradalom alatti elképzeléseket, a Kádár-korszakban pedig az infrastruktúra folyamatos bővülését, valamint a politikai szempontok szerepének lassú visszaszorulását, különösen a nyolcvanas években. Az iskola hosszú évtizedeken át a nevelésre, a szocialista embertípus megformálására helyezte a hangsúlyt, ugyanakkor a hetvenes évektől már az elmaradottság felszámolására, a kultúra terjesztésére és a haladás biztosítására koncentrált. A tanulmányok jegyzetapparátusa itt azt a látzatot kelti, hogy a szombathelyi iskolaügy irányítása a városi tanács kezében volt, holott a valódi döntések nyilván a párton belül születtek meg. A Városi Tanács VB Művelődési Osztályára való hivatkozás esetében csak a tanulmány kontextusából (és a fond számából) derül ki, hogy Szombathelyről van szó. A (tanár)társadalom véleményére mindenesetre a hatalmi elit ezúttal sem volt kíváncsi. Érdekes lenne annak bemutatása is, hogy a párt országos határozatai mellett a helyi MDP/MSZMP-vezetők mekkora mértékben befolyásolták a városi iskolaügyeket.

A hatodik fejezet egy nagyon speciális, ugyanakkor társadalmilag fontos problémát elemez, a nyolcvanas évek Magyarországon a gyermekek sérelmére elkövetett szexuális és fizikai erőszak kezelését mutatja be a nyolcvanas évek Magyarországon. Egy 1987-es szexuális zaklatási per ügyéből kiindulva azonban tágabb, elméleti jellegű fejtegetés is helyet kap a tanulmányban. Ilyen az „intim állampolgárság” kérdése, ami azt jelenti, hogy a szexualitással kapcsolatos, vagyis „intim testi kérdések határozzák meg a modern társadalmak számos csoportjának politikai részvételi módját”. (125.) E témát eddig zömmel a 21. századi észak-amerikai és nyugat-európai társadalmakban kutatták, történelmi vizsgálatok alig születtek, különösen nem Kelet-Közép-Európa kapcsán. Apor tehát itt két tekintetben (térben és időben is) úttörő vállalkozásba fog elemzése során. A szexuális abúzus áldozatai, különösen a gyerekek, minden társadalmi rendszerben nehezen mernek csak beszélni sérelmeikről. Mindez fokozottan igaz egy pártállami rendszerre, ahol még a szülők is féltek panaszt tenni, a tanárok és az igazgatók pedig gyakran megpróbálták eltussolni az ilyen ügyeket. A konkrét zaklatási ügyben évek teltek el, mire a bántalmazás tényét hivatalosan elismerték, és jogi útra terelték az esetet. Az eljárás során viszont – némelyik sértetti tanúvallomás ellenére – „a gyermekek (szexuális) autonómiájának és személyiségének nézőpontját” teljesen mellőzték. (134.) A korabeli szexuálpaszichológiai nézetek szerint ugyanis a gyerekek nem rendelkeztek szexualitással, amely fokozatosan, külső hatásokra alakul ki;

⁴ Mészáros István: *A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája 996–1996*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1996.; Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris, 1999. 357–364., 454–464.; Valuch Tibor: *A magyar művelődés 1948 után*. In: Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest: Osiris, 2000. 497–503.

e tekintetben az első szexuális élmények döntő szerepet játszanak. E nézetek jelentős mértékben kihatottak a korabeli büntetőjog elméletére és gyakorlatára is. Apor ezt követően az iskolai fizikai erőszak, a testi büntetés kérdését vizsgálja, amelyet már a hetvenes években is súlyosan negatívan ítélték meg a pszichológusok és pedagógusok. Ennek ellenére az államszocialista rendszerekben – a nyugatiakkal szemben – „a gyermekek testét nem védték különösebben jogok és intézmények”, a bántalmazási esetek pedig – ha napvilágra kerültek egyáltalán – nem váltak szélesebb társadalmi vita tárgyává. (141.)

A zárófejezet ismét kakukktojás, mivel nem a hétköznapi élet és a hatalom viszonyát elemzi. Ehelyett alapos és igen érdekesítő mentalitástörténeti elemzést olvashatunk, amelynek témája a történelmi emlékezet és a műtfeldolgozás a rendszerváltás utáni Kelet-Közép-Európában. Az itteni „társadalmak képtelennek látszanak megbirkózni saját közelmúltjuk traumatikus fejezeteivel és lezárni azt” – bocsátja előre a szerző.⁵ (143.) Ennek egyaránt oka az ismeretek hiánya, az előző rendszerben szerepet játszóok szégyenérzetéből adódó felejtés vágya, a különböző mítoszok, sőt összeesküvés-elméletek széles köre, a történettudománnyal szembeni társadalmi bizalmatlanság, valamint a múltnak a politikusok által történő átkeretése, megideologizálása, az emlékezetpolitika túlzott befolyása. A múltról szóló közbeszéd, érvel Apor, a szakmai fórumokról a múzeumok és az utca területére tevődött át – legyen szó emlékművekről vagy politikai szónoklatokról. A Pierre Nora által bevezetett fogalom, az emlékezhelyek (*lieux de mémoire*) megjelenése valójában a „modernitás egészét érintő mély válságról” tanúskodik, hiszen „megszűnt a múltat és a jelent egységbe fogó történelmi tudat”. (151.) Így az emlékezéshez már mesterséges eszközökre, segítségre van szükség. Ennek egyik oka épp a történettudomány kritikaivá válása, s ezzel a történelem és az emlékezet szétválása. Az írás több sornyi kérdéssel zárul, melyek közül az utolsó a legerőteljesebb: „Miben rejlik a történetírás moralitása és etikája manapság?” (163.)

Apor Péter kötete nem könnyű olvasmány. Kiemelkedő erényei közé tartozik elméleti megalapozottsága, a következetesen alkalmazott összehasonlító módszer, a különböző nyelveken írott nemzetközi szakirodalom színvonalas feldolgozása, egyes fejezetekben pedig az alapkutatói jelleg is. A fenti szemléből is látható azonban, hogy távrolról sem meríti ki a hatalom és a hétköznapi élet közötti kapcsolatok teljes körét. Olyan fontos tényezők hiányoznak, mint a családjog vagy éppen az abortusz szabályozása – több balkáni állam még jóval a Sztálin-korszak után is korlátozta a házasságok felbontását és a terhességmegszakítást.⁶ A példákat tovább lehetne sorolni. Érdemes lett volna nyíltan felvállalni, hogy a könyv nem

⁵ E tekintetben pedig komoly különbségek vannak a térség egyes országai között, de erre Apor itt nem reflektál. Erről lásd Bottoni, Stefano: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015. 262–268.

⁶ Janos, Andrew C.: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Helikon, 2003. 333.

monográfia, hanem tanulmánykötet. (Mivel nem adta meg a tanulmányok eredeti megjelenési helyét, ezért ránézésre monográfiának tűnik, amely talán egy készülő nagyobb lélegzetű, átfogóbb írás előtanulmánya.) Mindenesetre olyan úttörő munkáról van szó, amit remélhetőleg számos további kötet követ majd a témában – akár Apor Pétertől, akár más szerzőktől. A kelet-közép-európai, eleinte „totális” hatalomra törekedő, de később többnyire felpuhuló államszocialista rendszerek és a hétköznapiak közötti kapcsolat totális történelmének (*histoire totale*) megírása még várat magára.